

УДК 342.733

DOI <https://doi.org/10.32782/yuv.v6.2022.9>**О. Бісюк,**

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри публічноправових дисциплін
ПЗВО «Київський міжнародний університет»

Т. Репеде,

аспірантка Навчально-наукового юридичного інституту
ПЗВО «Київський міжнародний університет»

РОЛЬ ОСВІТНЬОГО ОМБУДСМЕНА У СФЕРІ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

Постановка проблеми. У зв'язку з розвитком громадянського суспільства, демократії та євроінтеграційних процесів, сучасна Україна знаходиться у стані трансформації. Ці процеси вимагають проведення ефективних реформ у всіх сферах суспільства, включаючи соціокультурну сферу, зокрема, освіту.

Актуальність питання інституційного забезпечення прав в освіті в Україні визначається потребою забезпечити якісну освіту та захист прав учасників освітнього процесу. Порівняно з багатьма європейськими країнами, де освіті відводиться пріоритетна роль у розвитку держави, Україна значно поступається у забезпеченні прав людини в освіті.

У цьому контексті створення інституту освітнього омбудсмена в Україні є кроком у напрямку забезпечення захисту прав учнів, студентів, викладачів та інших працівників освітніх установ від порушень та недобросовісних дій з боку інших учасників освітнього процесу.

Нововведення, запроваджені владою в освітній сфері, вимагають ефективних реформ, оскільки деякі норми законодавства застаріли і не відповідають сучасним умовам функціонування української освіти, а деякі питання залишаються без необхідного нормативно-правового регулювання. На сьогоднішній день серед найбільш

актуальних проблем функціонування освіти в Україні можна виділити процеси децентралізації та впровадження освітньої реформи, виклики, спричинені пандемією COVID-19, військова агресія РФ проти України, нестача якісної комунікації освітньої галузі з громадськістю, забезпечення толерантного ставлення до представників меншин в освітньому просторі, забезпечення якості освіти і падіння довіри населення до вітчизняної освіти. В цьому контексті роль освітнього омбудсмена як фахівця, який захищає права людини в освіті та сприяє підвищенню якості освіти, набуває все більшої актуальності.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Дискурс навколо омбудсмена у вітчизняній науці та правовій доктрині є досить розвиненим. Зокрема, Ю.С. Шемшученко та Г.О. Мурашин були одними з перших науковців, які досліджували історію цього інституту. Крім того, існує чимало дослідників, які активно вивчають історію спеціалізованих омбудсменів, серед яких В.В. Баштанник, Л.В. Голяк, О.М. Грезіна, В.С. Закриницька, С.А. Косінов, Л.О. Лазарева, К.В. Мануїлова, О.В. Марцеляк, Н.С. Наулік, Я.Н. Неділько та інші.

Формулювання завдання дослідження. Метою статті є розкриття ролі інституту освітнього омбудсмена в становленні правової

держави та громадянського суспільства, через аналіз праць вітчизняних та зарубіжних науковців і світових практик.

Виклад основного матеріалу.

Відтак, в Україні набуває актуальності питання інституційного забезпечення прав в освіті. Особливо в порівнянні з низкою європейських країн, де освіті відводиться пріоритетна роль в розвитку держави.

Реформи в освіті в Україні сприяли появі інституту освітнього омбудсмена. Зокрема, в 2017 році був прийнятий новий Закон України “Про освіту”, який закріпив право громадян на якісну освіту та визначив принципи організації освітнього процесу. Відповідно до цього закону, в Україні створюється інститут освітнього омбудсмена.

Також у 2018 році Кабінет Міністрів України прийняв постанову “Деякі питання освітнього омбудсмена”, якою було затверджено Положення про освітнього омбудсмена, а згодом був створений офіс Служби освітнього омбудсмена. Введення інституту освітнього омбудсмена в Україні є важливим кроком у забезпеченні належної якості освіти та захисту прав дітей і молоді у цій сфері.

На питання чому саме зараз та саме в освітній сфері в Україні запроваджується Служба освітнього омбудсмена, найкращу відповідь сформував, на нашу думку, вітчизняна дослідниця О. Грезіна: «враховуючи тенденції розвитку освіти в Україні, беручи до уваги відсутність шляхів вирішення певного кола проблем, зокрема бюрократизації управління навчальним та науковим процесами; з огляду на важке становище таких соціально незахищених верств населення, як студенти, учні, а часто й учителі та викладачі, запровадження такої моделі освітнього омбудсмена є необхідним та своєчасним. Це необхідний крок, без якого є загроза дискредитації та провалу освітньої

реформи в Україні» [1, с. 134]. Це підкреслює важливість задоволення потреб соціально вразливих груп населення та забезпечення доступності та інклюзивності системи освіти для всіх. Запровадження інституту освітнього омбудсмена потенційно може стати механізмом вирішення спорів та забезпечення захисту прав та інтересів усіх зацікавлених сторін. Зрештою, для України важливо визначити пріоритети освітньої реформи та зробити конкретні кроки на шляху до побудови більш ефективної та справедливої системи освіти.

Попри чималий досвід, накопичений іншими державами в галузі організації й функціонування інституту освітнього омбудсмена, для України він є новим і, з огляду на це, вимагає фундаментального вивчення. Саме в цій статті ми маємо розкрити поняття омбудсмена та його процес інституціалізації, що дозволить нам зрозуміти сутнісні його ознаки та атрибути. Звертаючись до етимології поняття омбудсмен, ми знаходимо цікаві дані на інтернет ресурсі Омбудсмена Західної Австралії де вказують, що слово «омбудсмен» походить зі Швеції, де в 1809 році була заснована посада омбудсмена (Justlie ombudsman) для нагляду за державною адміністрацією. Ця посада дослівно перекладається як «захисник громадян» або «представник народу». З 1809 року ця посада була прийнята в багатьох частинах світу, як в уряді, так і в приватному секторі (наприклад, у банківській та страховій сферах). Однак роль омбудсмена значно змінилася, і сьогодні функції омбудсмена у Швеції та інших країнах, як правило, не пов'язані з діями від імені скаржників, як це робив би адвокат або юрист. Омбудсмен також не представляє орган, на який скаржаться. Омбудсмен діє неупереджено і незалежно [2]. Таким чином, роль омбудсмена полягає в тому, щоб виступати захисником справедливості та неупередженості в державних і приватних

установах, розслідувати скарги і вирішувати конфлікти, а також сприяти належному управлінню та дотриманню прав людини.

Варто зазначити, що у США, концепція університетського омбудсмена була запроваджена наприкінці 1960-х років, і його основна роль полягала у вирішенні конфліктів між студентами та професорсько-викладацьким складом. Ця концепція ґрунтувалася на Конвенції про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти, глобальній правовій угоді, прийнятій Організацією Об'єднаних Націй 14 грудня 1960 року, яка стала основою для запровадження посади освітнього омбудсмена в кількох штатах США [7]. Як зазначає О. Грезіна в своїх дослідженнях: «Омбудсмени з питань освіти в Сполучених Штатах Америки – це професіонали з великим досвідом у сфері освіти, розв'язання конфліктів, посередництва та залучення сім'ї до освіти. Вони виступають за справедливий процес для студентів у державних школах. Омбудсмени розмовляють з усіма залученими сторонами, щоб зрозуміти проблему, дослідити застосовані закони та політику, сприяти та/або опосередкувати розмови між батьками та шкільними посадовцями, а також керувати всіма сторонами щодо вирішення проблеми якнайкраще для студента» [1, с. 135]. Робимо висновок, що у Сполучених Штатах освітні омбудсмени – це досвідчені фахівці в галузі освіти, вирішення конфліктів, медіації та залучення сім'ї, а не просто публічні та політично нейтральні особи. Вони прагнуть забезпечити справедливий процес для учнів державних шкіл шляхом взаємодії з усіма залученими сторонами, вивчення чинного законодавства та політики, сприяння та/або посередництва в розмовах між батьками та шкільною адміністрацією, а також спрямовують усі сторони до найкращого для учня рішення.

Звертаючись до світового досвіду щодо інституту омбудсмена,

нам потрібно зазначити Міжнародний інститут омбудсмена (МІО), що заснований у 1978 році, та є єдиною сучасною глобальною організацією, що об'єднує понад 200 незалежних інститутів омбудсмена з більш ніж 100 країн світу. МІО є неприбутковою організацією, яка об'єднує національні інститути омбудсменів з усього світу з метою підвищення ефективності захисту прав людини та забезпечення їхнього дотримання в різних країнах та виступає як платформа для обміну досвідом та координації дій між національними омбудсменами в різних галузях, включаючи право, охорону здоров'я, соціальний захист, трудові відносини, захист прав дітей та інше. Зазначене є важливим в контексті дослідження ролі освітнього омбудсмена в Україні, оскільки ця організація може надавати підтримку та рекомендації щодо розвитку та покращення роботи національних омбудсменів. На офіційному інтернет ресурсі Міжнародного інституту омбудсмена ми знаходимо наступне визначення омбудсмена: «особа, яка обіймає цю посаду, легітимізується парламентом – або шляхом прямих виборів, або шляхом призначення главою держави чи уряду за погодженням з парламентом чи після консультацій з ним. Роль інституту омбудсмена полягає в тому, щоб захищати людей від порушення прав, зловживання владою, несправедливих рішень і недобросовісного адміністрування. Вони відіграють дедалі важливішу роль у вдосконаленні державного управління, роблячи дії уряду більш відкритими, а його адміністрацію більш підзвітною громадськості» [3]. Як ми бачимо, визначення легітимності офісу омбудсмена, як правило, встановлюється парламентом або главою держави; або урядом за погодженням чи консультацією з парламентом. Процедура призначення або обрання омбудсмена може відрізнятися в залежності від країни та її політичної системи. Роль омбудсмена

має вирішальне значення у просуванні належного врядування та підтримці верховенства права. Розслідуючи скарги та притягаючи державні установи до відповідальності за їхні дії або бездіяльність, омбудсмен допомагає забезпечити доступ громадян до правосуддя, а також щоб державні установи служили інтересам людей.

Український інститут освітнього омбудсмена, у свою чергу, може використовувати зарубіжний досвід у своїй роботі, розробляти та вдосконалювати свої процедури, стандарти та практики забезпечення прав людини на освіту.

Як ми вже розглянули одним з основних обов'язків омбудсмена є захист прав громадян і забезпечення того, щоб державні органи та інші організації діяли чесно і прозоро. Розслідування скарг на зловживання владою та порушення прав є ключовою частиною цієї роботи. Крім того, сприяння прозорості та підзвітності в державних установах може допомогти побудувати довіру між громадянами та їхнім урядом. З точки зору правової культури, важливо визнати цінність альтернативних засобів вирішення спорів, таких як процедури примирення, у вирішенні конфліктів між сторонами. Такий підхід може допомогти відійти від моделі «державного патерналізму» до більш плюралістичного підходу, який визнає важливість надання окремим особам і групам повноважень обирати, як вирішувати свої конфлікти [5].

Сучасний вітчизняний дослідник О. Марцеляк в своєму дисертаційному дослідженні визначає поняття омбудсмана, згідно з яким омбудсман: «це призначений вищими органами державної влади контрольно-наглядовий, правозахисний, незалежний, політично нейтральний, одноособовий чи колегіальний орган державної влади (посадова особа), уповноважений конституцією чи законом за власною ініціативою або зверненням громадян контролювати діяльність

органів і посадових осіб (насамперед виконавчої гілки влади) з точки зору дотримання ними прав і свобод людини та громадянина, який, зазвичай, діє неформально на власний розсуд та рекомендує коригуючі дії, спрямовані на належне забезпечення цих прав і свобод» [4, с. 6]. Дане визначення, як можна помітити, описує характеристики, які є притаманні сучасному інституту омбудсмена, а саме:

– *Контрольно-наглядова функція*: Омбудсмен виступає в якості наглядача за діяльністю державних органів, зокрема, виконавчої влади.

– *Захист прав людини*: Омбудсмен має повноваження розслідувати скарги на порушення прав і свобод громадян, зосереджуючись на захисті прав особистості.

– *Незалежність*: Омбудсмен повинен діяти неупереджено і незалежно, не допускаючи зовнішніх впливів.

– *Політична нейтральність*: Омбудсмен має залишатися поза політичними відносинами та не допускати впливу політичних міркувань.

– *Одноосібний або колегіальний орган державної влади*: Омбудсмен може діяти як одноосібно, так і в складі колегіального органу.

– *Посадова особа, що призначається вищими органами державної влади*: Омбудсмен, як правило, призначається вищими органами державної влади, такими як глава держави або уряд, за погодженням з парламентом.

– *Уповноважений конституцією або законом*: Повноваження та обов'язки омбудсмена, зазвичай, визначені конституцією або законом.

– *Діє неофіційно і надає рекомендації*: Омбудсмен не має повноважень виносити обов'язкові до виконання рішення, але зазвичай надає неофіційні рекомендації щодо усунення проблем і порушень.

За словами О. Марцеляка, інститут омбудсмена характеризується

своєю незалежністю, яка гарантується різними засобами, такими як заборона втручання органів державної влади та посадових осіб у його діяльність, свобода омбудсмена у виборі способу вирішення справ та інші гарантії. Омбудсмен є політично нейтральним, що підвищує його імідж у суспільстві, оскільки будь-яка політична заангажованість підриває його неупередженість. Порядок призначення омбудсмена в різних країнах різняться, але їхня діяльність є персоналізованою незалежно від моделі інституту омбудсмена. Основним обов'язком омбудсмена є захист прав і свобод людини і громадянина, а його діяльність носить неформальний характер, що відрізняє його від інших правових засобів захисту. Омбудсмен переконує органи державної влади відновити порушені права людини і вносити необхідні зміни в їх функціонування. Омбудсмен не має повноважень приймати остаточні рішення у справі, а може лише переконати органи державної влади розглянути питання. Посередницька діяльність омбудсмена часто призводить до досягнення компромісу або спільних домовленостей між сторонами, причетними до порушення прав людини [4, с. 11–12].

Створення спеціалізованого інституту омбудсмена є відображенням визнання суспільством і державою необхідності захисту прав і законних інтересів не лише більшості населення, а й меншин та окремих категорій громадян, які з різних причин не можуть самостійно реалізувати свої права. Це положення має вирішальне значення для розвитку громадянського суспільства, розширення переліку прав і свобод людини і громадянина, посилення правозахисної функції держави на національному та міжнародному рівнях.

Освітній омбудсмен є спеціалізованим інститутом, таким чином нам потрібно розглянути його визначення, яке, на наше переконання, вдало

відобразила дослідниця Ю. Палеєва, визначаючи спеціалізованого омбудсмена наступним чином: «це незалежна авторитетна особа, головна мета якої полягає в тому, щоб діяти як посередник між певною групою населення й державними органами чи органами місцевого самоврядування, а також в цій якості проводити моніторинг законодавства й діяльності органів управління на основі повноважень, які дозволяють звертатися із запитом та мати доступ до необхідної інформації, подавати рекомендації щодо протидії фактам поганого управління й усунення порушень прав людини» [6, с. 85]. Отже, у контексті освітньої галузі профільний омбудсмен виступає посередником між певною групою осіб та державними органами. Спеціалізований омбудсмен наділений повноваженнями робити запити та мати доступ до необхідної інформації, а також надавати рекомендації щодо протидії неефективному управлінню та усунення порушень прав людини. Спеціалізований (освітній) омбудсмен – це особливий тип інституту омбудсмена, який покликаний вирішувати питання, що пов'язані з освітою, і захищати права учасників освітнього процесу: учнів, вчителів та інших зацікавлених сторін у системі освіти.

Нагадаємо, що становлення інституту освітнього омбудсмена в Україні розпочалось із його нормативного закріплення у статті 73 Закону України «Про освіту», де, зокрема, визначено, що з метою забезпечення належних умов для реалізації права особи на освіту в системі освіти діє освітній омбудсмен. Слід зазначити, що Служба освітнього омбудсмена була створена 6 червня 2018 року (Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання освітнього омбудсмена»), але тільки 4 листопада 2019 р. вона офіційно запрацювала, включаючи 15 працівників. Першим чинним освітнім омбудсменом України є Сергій Горбачов,

призначений на посаду Кабінетом Міністрів України.

Освітній омбудсмен в Україні призначається та звільняється з посади Кабінетом Міністрів України за відповідним поданням Міністра освіти і науки. Призначається особа на цю посаду на строк – п'ять років без права повторного призначення. Основними вимогами до претендентів на посаду освітнього омбудсмена є: наявність українського громадянства, безперервне проживання в Україні не менше п'яти років, наявність вищої освіти й досвіду роботи у сфері науки та освіти не менше п'яти років, вільне володіння українською мовою, знання чинного законодавства тощо. До основних повноважень освітнього омбудсмена в Україні належить:

- розглядати подані здобувачами освіти, їх представниками, батьками, а також педагогічними та науковими представниками скарги та перевіряти, викладені в них факти;

- від закладів освіти і науки та освітянських органів, отримувати й аналізувати, узагальнювати інформацію, яка є необхідною для реалізації його функцій та завдань, у тому числі й інформацію з обмеженим доступом;

- проводити відповідні перевірки та, за їх результатами, приймати законні рішення для задоволення поданої скарги, надавати рекомендації освітнім організаціям, закладам;

- безперешкодно, у визначеному законом порядку, відвідувати органи місцевого самоврядування, органи державної влади, заклади освіти всіх рівнів;

- звертатися до правоохоронних органів, органів державної влади щодо порушення прав людини у сфері освіти та науки;

- надавати необхідні консультації освітянам, їх представникам, батькам та іншим суб'єктам;

- представляти інтереси особи у суді.

Вихідними моментами на яких будується співпраця є принципи

діяльності освітнього омбудсмена. Аналізуючи правові конструкції та міжнародні практики, О. Марцеляк визначає основні принципи діяльності інституту омбудсмена: гуманізм, законність, справедливість, об'єктивність, незалежність, демократизм, доступність, відкритість і гласність, недоторканність приватного життя та конфіденційність інформації, професіоналізм. Ці принципи відображають суть роботи омбудсмена, підкреслюють його унікальну природу та вирішальну роль у захисті прав людини. Хоча можуть існувати й інші принципи, якими омбудсмен керується в своїй роботі, ці десять є найбільш важливими [4]. Перераховані принципи мають стати не лише декларативністю, вони мають пронизувати собою через активну діяльність освітнього омбудсмена все освітнє середовище. Навіть ідентифікація цих принципів з освітнім омбудсменом дає суспільству надію на зміну ціннісних орієнтирів. Таким чином, для забезпечення розвитку в Україні правової, соціальної держави з розвинутим громадянським суспільством потрібно звертатися до прогресивної практики зарубіжних країн, щоб максимально удосконалити діяльність освітнього омбудсмена та знизити кількість випадків порушення прав учасників освітнього процесу.

Висновки. У статті розглянуто еволюцію поняття «омбудсмен», поняття спеціалізованого омбудсмена як один із ключових факторів демократичного розвитку суспільства, потреба в якому виникає тоді, коли органи державної влади не задовольняють потрібний рівень вирішення покладених на них завдань, що зумовлює необхідність у додаткових механізмах захисту прав людини. Діяльність інституту омбудсмена є альтернативним сучасним способом вирішення спорів у всіх сферах людських стосунків.

Роль омбудсмена має вирішальне значення у просуванні належного

врядування та підтримці верховенства права. Розслідуючи скарги та притягаючи державні установи до відповідальності за їхні дії або бездіяльність, омбудсмен допомагає забезпечити доступ громадян до правосуддя, а також щоб державні установи служили інтересам людей. На наш погляд освітній омбудсман – це незалежна авторитетна особа, головна мета якої полягає в тому, щоб діяти інтегративно як посередник між цільовою групою населення й державними органами чи органами місцевого самоврядування, а також в цій якості проводити моніторинг законодавства й діяльності органів управління на основі повноважень, які дозволяють звертатися із запитами та мати доступ до необхідної інформації, подавати рекомендації щодо протидії фактам неефективного управління й усунення порушень прав людини в сфері науки та освіти.

Зазначено принципи діяльності інституту омбудсмена, що найяскравіше виражають сутність цього правозахисного інституту, підкреслюють його особливу природу і роль у забезпеченні прав людини на освіту. Оскільки інститут освітнього омбудсмена в Україні перебуває на стадії активного становлення й функціонування, його нормативно-правове забезпечення потребує подальшого наукового дослідження.

Отже, запозичення інституту омбудсмена в сфері освіти на прикладі інших демократичних країн є позитивним аспектом, оскільки це дозволяє використовувати зарубіжний досвід та практики у своїй власній системі освіти, входити в світову спільноту країн, які докладають зусиль для захисту прав людини, та підвищувати міжнародний рівень освіти в Україні.

Реформи в усіх сферах українського суспільства необхідні для сприяння розвитку громадянського суспільства, демократії, соціальної держави та євроінтеграційних про-

цесів. Сектор освіти, як найважливіша соціокультурна сфера, став свідком нещодавніх запланованих нововведень. Хоча національне законодавство охоплює права громадян та надає інструменти захисту, багато положень є застарілими, а деякі питання освіти не мають належного правового регулювання. До найгостріших проблем у секторі належать децентралізація, COVID-19, російська агресія, брак комунікації, толерантності до меншин, якість освіти та зниження довіри до вітчизняної освіти. Тому питання інституційної підтримки прав на освіту є життєво важливим. Для вирішення цього питання у 2018 році в Україні було створено інститут освітнього омбудсмена, функціонування якого потребує поглибленого вивчення з огляду на його новизну для країни.

Створення освітнього омбудсмена є важливим кроком на шляху інституціоналізації демократичних процесів в Україні та забезпечення додаткового механізму захисту прав громадян у сфері освіти. Очікується, що ця інституція здійснюватиме моніторинг та нагляд за діяльністю державних органів у сфері освіти, сприятиме прозорості, запобігатиме ухваленню неправосудних рішень, забезпечуватиме захист прав і законних інтересів осіб та груп осіб, які не можуть реалізувати їх повною мірою самостійно. Для ефективної роботи освітній омбудсмен потребуватиме правових гарантій своєї незалежності, доступу до інформації та імунітету від юридичної відповідальності. Успіх його діяльності, зрештою, залежить від готовності уряду виконувати його рекомендації та співпрацювати з громадянським суспільством задля забезпечення того, щоб система освіти відповідала потребам і прагненням усіх громадян України.

Ключові слова: інститут омбудсмена, спеціалізований омбудсмен, освітній омбудсмен, механізм захисту, права людини.

Bisiuk O., Repede T. The Role of the Educational Ombudsman in the Field of Human Rights Protection

Reforms in all spheres of Ukrainian society are necessary to promote the development of civil society, democracy, the welfare state and European integration processes. The education sector, as the most important socio-cultural area, has witnessed recent planned innovations. While national legislation covers the rights of citizens and provides tools for protection, many provisions are outdated and some education issues are not properly regulated. The most pressing challenges in the sector include decentralization, COVID-19, Russian aggression, lack of communication, tolerance for minorities, quality of education, and decreasing trust in domestic education. Therefore, the issue of institutional support for the right to education is vital. To address this issue, in 2018, Ukraine established the institution of an educational ombudsman, whose functioning requires in-depth study given its novelty for the country.

The establishment of the Educational Ombudsman is an important step towards institutionalizing democratic processes in Ukraine and providing an additional mechanism for protecting the rights of citizens in the field of education. This institution is expected to monitor and supervise the activities of state bodies in the field of education, promote transparency, prevent unjust decisions, and ensure the protection of the rights and legitimate interests of individuals and groups who cannot fully realize

them on their own. To be effective, the education ombudsman will need legal guarantees of independence, access to information and immunity from legal liability. The success of its activities will ultimately depend on the government's willingness to implement its recommendations and cooperate with civil society to ensure that the education system meets the needs and aspirations of all Ukrainian citizens.

Key words: ombudsman's institution, specialized ombudsman, educational ombudsman, mechanism of protection, human rights.

Література

1. Грезіна О. Зарубіжний досвід упровадження інституту освітнього омбудсмена: компаративний аналіз. Підприємництво, господарство і право. 2019. №8. С. 134–137.
2. The history of the Ombudsman. Ombudsman Western Australia URL: https://www.ombudsman.wa.gov.au/About_Us/History.htm (дата звернення: 11.02.2023).
3. International Ombudsman Institute. URL: <http://www.theioi.org/> (дата звернення: 11.02.2023).
4. Марцеляк О. В. Конституційно-правовий статус інституту омбудсмена: світовий досвід та українська модель: автореф. дис. ... д-ра юр. наук: 12.00.02. Одеса, 2004. 34 с.
5. Боженко Н.В. Адміністративно-правове забезпечення медіації як способу вирішення адміністративних спорів: автореф. дис. ... канд. юр. наук: 12.00.07. Запоріжжя, 2018. 16 с.
6. Палєєва Ю. С. Спеціалізовані омбудсмени в зарубіжних країнах: досвід для України. Альманах міжнародного права. 2015. Вип. 7. С. 84-91. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/atp_2015_7_10 (дата звернення: 11.02.2023).
7. Марцеляк О. Місце освітнього омбудсмена в механізмі захисту прав людини в Україні. Visegrad Journal on Human Rights. 2018. Vol. 1, №5. P. 97–106.

